

Zenta Anspoka

Ieskats latviešu valodas kā dzimtās valodas mācību grāmatu izstrādes vēsturē

Pārlūkojot latviešu valodas mācību grāmatas, varam nekļūdīgi spriest par tā laika politisko iekārtu, valsts izglītības politiku, par valodas mācīšanas un mācīšanās zinātniskajām nostādnēm un praktiskā darba pieredzi. Latviešu valodas mācību grāmata ir liecinieks arī poligrāfijas attīstības līmenim u.c. ar reālo dzīvi saistītām lietām.

Par to laiku, kad radās pirmās latviešu skolas un bērns varēja sākt apgūt prasmi lasīt un rakstīt latviski, latviešu rakstnieks Adrievs Niedra raksta, ka *bērnu raudāšana mācoties reizēm bija lielāka par cūku bērnu troksni...* Vācu tautības mācītāji bija arī pirmie latviešu ābeču autori. Pirmo latviešu ābeci izdeva J. Nellers 17. gs. beigās. Tās tika veidotas pēc vācu ābeču parauga, nepilnīgi ievērojot latviešu valodas fonētiskās un grafiskās īpatnības.

1941. gadā Tartu universitātē tika atrasta 17. gs. 80. gadu ābece. To rotā krūtis lepni izriezis un seksti izslējis gailis. Jāatzīmē, ka gailis uz latviešu valodā izdoto ābeču vākiem arī turpmāk tiek bieži izmantots kā agra rīta, čakluma simbols. Taču, vai tā ir J. Nellerā ābece, skaidrības nav (*Anspoka, 2008*).

Lasītmācībā līdzīgi kā citās zemēs tika izmantota burtošanas jeb boksterēšanas metode, kuras galvenā pazīme – “lai apgūt lasītmāku, nepieciešams iemācīties burtus alfabēta secībā pēc to nosaukumiem; prast lasīt zilbes (bez sakara ar vārdiem), pēc zilbju apgūšanas vingrināties tekstu lasīšanā.” (*Nesterovs, 1974, 7*)

Boksterējot bērni mācījās lasīt šādi: *em–a–em–a (mamma), tē–ē–te (tēte)*. Teikumi, teksti bija sadalīti zilbēs. Boksterēšanas metode bieži traucēja bērniem lasīšanas laikā uztvert un saprast vārda nozīmi. Lasīt mācījās ilgi, reizēm bērniem šī nodarbe bija ļoti apnicīga.

17. gs. beigās populārs kļuva Alūksnes mācītājs Ernsts Gliks (1652–1705). Viņš izveidoja skolas latviešu zemnieku bērniem Alūksnē, Zeltiņos un Apukalnā. E. Gliks pazīstams arī kā Bībeles tulkotājs (izdota 1685–1694). Bībele uzskatāma kā ievērojamākais 17. gs. literatūras

pieminekļis latviešu valodā. Tā vairākus gadsimtus bija arī mācību līdzekļis lasītprasmes apguvei māj mācībā un skolās.

E. Gliku var uzskatīt arī par pirmo latviešu skolotāju sagatavotāju zemnieku skolām, jo viņa pārliecība bija, ka skolotājam jānāk no tautas vidus, jāmacās dzimtajā valodā pašam un jāmaca citi.

Ernests Glikis pēc vācu ābeču parauga sastādīja latviešu ābeci zemnieku bērniem. Lasītprasmes apgūvē tika paredzēta ar skaņu metodi. Lasīt mācīšana tika apvienota arī ar rakstīt mācīšanu. Šo ābeci 17. gadsimtā sāka izmantot Alūksnes skolās, un skolēni sekmīgi apguva lasītprasmi viena gada laikā. E. Glika ābece bija ļoti populāra. To izdeva vairāk kā 1000 eksemplāros, un to iegādājās latviešu zemnieki, lai izmantotu kā mācīšanās līdzekli (*Vičs, 1928*).

Īpašs devums latviešu valodas mācību grāmatu veidošanā 18. gadsimtā pieder Sēlpils un Sūnākstes draudzes mācītājam, valodniekam un rakstniekam Gothardam Fridriham Stenderam (1714–1796).

1782. gadā tiek izdota G. F. Stendera “Jauna ABC un latviešu mācība” un 1787. gadā – “Bildu ābice”, kurai tika pievienoti arī metodiski norādījumi, kā ar šo ābeci strādāt. To nosaukums “Tā mācība, kā tie skolmeistari pēc šo jaunu ABC tiem skolas bērniem to lasīšanu it viegli var izmācīt”. G. F. Stenders, apgaismības ideju iedvesmots, uzskatīja, ka zemniekiem jāmacās un ka ir laiks mācību grāmatās reliģiskos tekstus aizstāt ar laicīga satura lasāmiem gabaliem un morālām pamācībām. “G. F. Stenders bija pirmais autors, kurš centās radīt latviešu valodas fonētiskajām un tā laika rakstības grafiskajām īpatnībām atbilstošu lasītmācīšanas sistēmu.” (*Nesterovs, 1974, 9*)

Visus bokstābus, kā tolaik dēvēja burtus, G. F. Stenders sadalīja īsos skandiniekos (*a, e, i, o, u*), garajos skandiniekos ar garumzīmi (*ā, ē, ī, o, ū*), jumos, un tie bija divskaņi (*ie, au, ai, ei*), neskaņos (līdzskaņi) un zīmētajos neskaņos (šņāceņi un mīkstīnātie līdzskaņi). Viņa bokstābu pasaulē bija arī sava fonētikas terminoloģija: priekšnieki (lielie burti), mazie bokstābi (mazie burti). Lielie sākuma burti, pēc G. F. Stendera domām, vienmēr ir krāšņāki par pārējiem bokstābiem.

Lai atvieglotu bērniem lasītmācīšanos un veicinātu arī domāšanas attīstību, 1787. gadā izdotajā “Bildu ābicē” katram alfabēta burtam veidota ilustrācija ar priekšmetu vai dzīvnieku. Zīmējumu autors ir pats G. F. Stenders. Visi zīmējumi iespiesti uz vienas lapas. Bērniem pašiem katram burtam vajadzēja atrast atbilstošu zīmējumu un Stendera sarakstītu divrindi, kas sākās ar

mācāmo burtu. Divrindēs iekļautas dažādas dzīves mācības. Tā, piemēram, A, Ā burtiem ir šāda divrinde:

“Āboli ir bērniem dāvāti,

Kas pie grāmatām ir mudīgi.”

Pie B burta:

“Bites ziedos medu salasa:

Tā no grāmatām nāk gudrība.”

Pie K burta:

“Koka gods pie augļiem pazīstams,

Un pie darbiem cilvēks noskatāms.”

Pie Š burta:

“Šūplis sāk un kaps beigs dzīvību;

Svēts, kas gājis Dieva celiņu.”

“Bildu ābice” ir pirmā bagātīgi ilustrētā laicīga satura latviešu valodas mācību grāmata. Tā sevī ietver arī bērnu audzinošo funkciju, jo katrā divrindē ir uzsvērtā kāda vērtība: darbs, dievbijība, gudrība u.c.

G. F. Stendera 16 lappuses biezā Jelgavā izdotā grāmatiņa “Tā mācība, kā tie skolmeistari pēc šo jaunu ABC tiem skolas bērniem to lasīšanu it viegli var izmācīt” bija pirmais darbs latviešu valodas mācīšanas metodikā (*Anspoka, 2008*).

Pēc G. F. Stendera ābece parauga tika izdotas vācu autoru G. F. Mīliha, P. Šaca, vēlāk arī latviešu autoru M. Kaudzītes, Stērstu Andreja u. c. ābece.

18. gs. paralēli ābecēm ar bildēm un lasāmgabaliem parādījās arī tādas ābece, kas iepazīstināja ar rakstīto burtu paraugiem un elementāriem rakstīšanas paraugiem.

Jau 1784. gadā Rubenes draudzes mācītājs Krishofs Harders izdalīja zemniekiem bez maksas paša sarakstītu “Ābeci”, kurai tika pievienota reizināšanas tabula un parādīts, kā rakstīt burtus. 1806. gadā iznāca arī K. Hardera “Rēķināšanas grāmatiņa” – pirmā aritmētikas grāmata latviešu valodā. 1813. gadā vācu autors Frīdrihs Erdmanis Šolla sarakstīja “Jaunu boksterēšanas un lasīšanas grāmatu”, kurā arī blakus lasāmgabaliem doti skaitīšanas un rēķināšanas uzdevumi (*Anspoka, 2008*).

Savukārt 1803. gadā latviešu valodā izdotajā G. G. Mīliha pirmajā lasāmajā grāmatā “Jaunā skolas grāmata” stāstīts arī par interpunkcijas zīmēm un to nozīmi valodā.

Grāmatā var lasīt: “Ja nu kā prāta cilvēks un ne kā muļķis gribi grāmatu lasīt, tad ņem vērā šās zīmes: (, ; : . ? !). Tā pirmajā zīme (,) ir starpa zīme, ko vācieši komma sauc. Līdz tai pašai ir tev bez atpūšanās vienā gabalā projām jālasa; bet pie šās kommas, kā arīdza pie šām zīmēm (: ;) vari tu drusciņ divu atvilkt. Un tad lasi atkal tālāk līdz tai gala zīmei (.), kas punkts tiek dēvēts, kur tev brīvība ir jau ilgāki pakavēties un balsi nolaist, kā jādara šinīs vārdos: Cilvēks, kam nepatīk to mācīties, sliktāks ir nekā lops

Kur šī zīme (?) stāv, kas ir jautāšanas zīme, tur jālasa tā, kā mēdz runāt ko jautādams, kā proti, ar šiem vārdiem: Ko tu gribi? Un pie tās izsaukšanas zīmes (!) iegrozi savu balsi uz augšu, it kā tu dari sacīdams: Vai dieviņ! Ak manu sūru dienu! Kas tā par nelaimi! (*Nesterovs, 1974; Anspoka, 2008*).

“Tā kā latviešu valodas mācīšanas mērķis kā skolā, tā māj mācības apstākļos bija tikai iemācīt lasīt, tad bez lasīt mācīšanas citas problēmas 17.–18. gs. nav minētas. Ābeces bija vienīgās latviešu valodas mācības grāmatas šajā laikā.” (*Nesterovs, 1974, 11*)

Ābeces mācībā par konsekventu burtošanas metodes nomainītu ar skaņošanas metodi šajā laika posmā vēl nevar runāt. Atsevišķās ābecēs ir tikai pirmie mēģinājumi atvieglot latviešu bērniem lasīt mācīšanos. Pārsvarā ābeces mācīšanās bērniem sagādāja lielas grūtības. Bērni lasīt spēja iemācīties tikai 2–3 gados. Rakstīt vingrinājās tikai pēc lasītprasmes sākotnējās apguves, izmantojot kopēšanas metodi.

Līdz pat 19. gs. beigām skolās pārsvarā mācīja lasīt pēc burtošanas metodes.

1844. gadā jaunlatvietis Andrejs Spāģis uzrakstīja ābeci – lasāmo grāmatu “Bērnu prieks” jeb “Maza, maza grāmatiņa, caur ko bērniem viegli, ātri un skaidri var iemācīties lasīt”. Tā ir nozīmīgs sasniegums latviešu valodas mācīšanas metodikas attīstībā. Arī viņa ābecē lasīšanas pamatelements ir skaņa. A. Spāģis savā ābecē – lasāmajā grāmatā novecojušās burtošanas metodes vietā ievieš skaņošanas metodi.

“Bērnu prieka” 1. daļā ir šāda kārtība: īsie patskaņu burti, tad līdzskaņu burti un zilbes ar tiem, divskaņu apzīmējumi un zilbes ar tiem, garo patskaņu burti un zilbes, vingrinājumi vārdu lasīšanai.

Grāmatas 2. daļā ievietoti teikumi un īsi teksti kopā lasīšanai, kā arī daži lietišķo rakstu paraugi (vēstule, parādu zīme u. c.).

Lai gan “Bērnu prieks” iznāca septiņos izdevumos, tomēr skaņošanas metode ne skolās, ne māj mācībā neieviesās, jo skolotāji nebija metodiski sagatavoti, trūka arī metodisko materiālu.

1844. gadā iznāca P. E. Šaca “Lasīšanas grāmata mājas un skolas bērniem”. Grāmata sastāvēja no 4 daļām. 1. daļā tika ievietota ābece, kurā bija paredzēts mācīt lasīt pēc burtošanas metodes, 2. daļā – lasāmā viela (teksti par tuvāko apkārtni, pasauli), 3. daļā ievietotas pasakas un stāsti, bet 4. daļā pantos sarakstīti “Divsimts bībeles vārdi” – reliģiska satura teksti.

Latgale šajā laikā tautas izglītošanā liels ieguldījums bija jezuītiem. 19. gs. 1. pusē viņu darbība gan tika aizliegta. Skolas pastāvēja pie baznīcām. Īpaša loma zemnieku bērnu izglītošanā bija mājas skolām un katehētiem, kā arī zemnieku skolai ar latviešu mācību valodu Preiļu rajona Vārkavā (1844).

Kā izcilu Latgales zemnieku garīgās atmodas veicinātāju var nosaukt Baltijas vācu vēsturnieku, vācu muižnieku Gustavu Manteifelu (1832–1916). Viņš vāca latgaliešu tautasdziesmas, tulkoja latgaliski bībeles stāstus, 1862. gadā izveidoja pirmo kalendāru “Inflantuziemies Lajkagromota”. Kalendārā kā lasāmo vielu Latgales zemniekiem un bērniem ievietoja tautasdziesmas, reliģiska un laicīga satura sacerējumus (*Anspoka, 2008*).

1864.–1904. gadam Latgalē pastāvēja “drukas aizliegums”, t. i., aizliegums iespiest grāmatas u. c. izdevumus latīņu burtiem. Neapšaubāmi tas apgrūtināja latgaliešu bērnu mācīšanos. Lai gan tajā pašā laikā atradās t.s. grāmatnieki, kuri pārrakstīja rokrakstā latviski izdotas grāmatas un tās izmantoja lasīt prasmes apguvei.

Šajā laikā sāka ieviest krievu burtus latviešu rakstībā. 1864. gadā izdeva ābeci krievu burtiem “Latviešu bukveris”.

19. gs. 2. pusē īpaša vērība tiek pievērsta valodas mācībai. Vācu autori centās rakstīt latviešu valodas mācību grāmatas latviešu skolām. Viens no tādiem minams G. Braže un viņa 1857. gadā Jelgavā izdotā “Īsa pamācīšana latviešiem, kas savu valodu labāk grib pārzināt un caur to par labiem rakstītājiem palikt.”

G. Braže savā grāmatā apraksta latviešu valodas skaņas, to apzīmēšanu ar burtiem, norāda, kā vārdi ir dalāmi zilbēs, parāda, ka latviešu valodā vārdi ir sadalāmi arī vārdšķirās, bet teikumi ir šķirami pēc satura un uzbūves, teikumos svarīgi ir lietot pieturas zīmes. Divus gadus vēlāk G. Braže sagatavo papildu materiālu „Priekšzīmju krājums rakstītājiem” (1859), kuru jau var uzskatīt par pirmo rakstu darbu metodikas grāmatu, lai gan tajā pamācība dota tikai par lietīšķajiem rakstiem: vēstuli (to viņš sauc par „sūtāmo grāmatu”), apliecību („dienesta jeb darba zīme”), parādzīmi, līgumu (kontraktu), rēķinu, kvīti.

“1874. gadā iznāk pirmā latviešu autora, bijušā pagastskolas skolotāja Fr. Mekona (1833–1901) mācību grāmata, kā jau tolaik pierasts, ar ļoti garu nosaukumu “Latviskas valodas

katķisma priekš tautas skolām jeb gramatikalīga lasīšanas, runāšanas un rakstīšanas mācība iekš 393 prasīšanām, uzdošanām, atbildēm un provēm ar daudziem piezīmējumiem un īpašu pamācīšanu, kā vēstules rakstāmas.” (*Paegle, 1999, 20*)

F. Mekons latviešu valodas vārdus sadala 10 šķirās: šlakas vārdi (pēc vācu valodas parauga – artikuls, piemēram, tas, tā, to, kāds, kurš u. c.), galvas vārdi (lietvārdi), svādības vārdi (īpašības vārdi), laika vārdi (darbības vārdi), kārtības vārdi (apstākļa vārdi), priekšvārdi (prievārdi), siešanas vārdi jeb sējēji (saikļi), skaitla vārdi (skaitļa vārdi), vietnieki (vietniekvārdi) un izsaušanas skaņi (izsauksmes vārdi).

F. Mekons savā grāmatā dod arī vairākus paraugus, kā vēstules rakstīt.

“Kaut arī pats Fr. Mekons savu darbu augstu vērtējis, diemžēl šī grāmata tiek kritizēta neveiklās valodas, terminu dēļ, daudzo kļūdu dēļ, un skolās netiek lietota.” (*Paegle, 1999, 21–22*)

Līdzīgi kritizēta tiek arī Ģ. Tauriņa 1877. gadā izdotā “Latviešu valodas gramatika priekš skolām un pašmācības 1. kāps.”

Tai pašā laikā to var uzskatīt par autoru mēģinājumu izstrādāt kādu sistēmu gramatikas mācīšanā (*Paegle, 1999*).

Īpašs ir jaunlatviešu laiks. Jaunlatvieši ir tie, kas sāk pievērsties latviešu valodas mācīšanas jautājumiem plašākā nekā to darīja iepriekšējo posmu mācību grāmatu autori.

1877. gadā tiek izdots M. Kaudzītes sastādītais “Vadons ortogrāfijas mācībā tautas skolām” (1866. gadā tas tiek pilnveidots un iznāk “Ortogrāfijas kurss. Rokasgrāmata skolotājiem”; pēc 10 gadiem iznāk tā 3. pārlabotais izdevums).

M. Kaudzīte dod metodiskus norādījumus un teorētisku pamatojumu pareizrakstības mācīšanai, piemēram, par lielo sākumburtu lietošanu. “Īpašvārdos, katra teikuma iesākumā, dziesmās katras rindas iesākumā, pēc “punkta, jautātāja vai izsaucēja pie augstu valodnieku godāšanas vārdiem, tiesu un valdību nosaukumiem, vēstulēs otrās personas vietnieku vārdu iesākumā, t. i., kad tas, kam tiek rakstīts, ir ar tiem izrunājams, Dieva un Dieva īpašības nozīmējošos vārdos.” (*Paegle, 1999, 25*) Šāds skaidrojums nav attiecināms tikai uz īpašvārdiem u.c. vārdiem kā lingvistiskām parādībām. Te atklājas arī valodas audzinošā funkcija. Skolēns tiek rosināts domāt, kā ar valodas līdzekļiem var parādīt cieņu, bijību u.c.

1882.–1884. gadam M. Kaudzīte kopā ar Stērstu Andreju sastāda lasāmo grāmatu trijās daļās “Sēta un skola”. Lasāmās grāmatas 1. daļā ir ābece (sastādīta pēc burtošanas metodes), 2. un 3.

daļā doti lasāmie teksti, kuriem ir informatīvs un didaktisks raksturs. Tie paredzēti skolēna domāšanas, emociju attīstīšanai.

Nozīmīga vieta latviešu valodas metodiskās domas attīstīšanā Stērstu Andreja sarakstītajām un 1879.–1880. gadam iznākušajām grāmatām “Etimoloģija”, “Sintakse un ortogrāfija”, kurās viņš aplūko valodas pazīmes, to radniecību, tēvu valodas un svešvalodas būtību, latviešu valodas izloksnes, zilbes, zilbju intonāciju, vārddarināšanu, lietvārdu deklinācijas, dzimti (“kārtu”), skaitli, locījumu, īpašības vārdus, skaitļa vārdus u. c. (*Lāce, 1968; Nesterovs, 19974; Paegle, 1999; Laiveniece, 1999*).

Par latviešu valodas gramatikas mācīšanas jautājumiem un to nozīmi pareizas runas un rakstīšanas apgūvē tiek aprakstīts 1881. gadā iznākušajā J. Spīsa “Latviešu valodas mācību gada skolām”, bet par rakstīšanas mācīšanu J. Spīsa izdevumos “Uzdevums skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas” (1867) un “Domu raksti pagasta skolām” (1879). J. Spīsa dod pamācības skolotājiem, kā radināt skolēnus rūpīgi novērot personu vai priekšmetu, kuru gatavojas aprakstīt. Autors uzsver, ka katram, kurš skolā gājis, ir jāmeklē pašam visu uzrakstīt, ko grib pateikt. Piedāvā arī dažādu lietišķo rakstu paraugus.

Šajā laika posmā iznāk arī skolotāja O. Plača “Vadons latviešu valodas mācībā pagastu skolām” (1882), taču tā skolās nav populāra grāmata, jo satura ziņā tā ir līdzīga J. Spīsa grāmatai.

Savukārt populāra un atzinīgi tiek vērtēta 1889. gadā iznākusi skolotāja Skuju Jāņa mācību grāmata “Vadons latviešu valodas mācībā pagasta skolām”. 2. izdevums iznāk ar virsrakstu “Vadonis latviešu valodas mācībā tautas skolām trijos koncentriskos riņķos. Rīgas Mācības apgabala kuratorijas noteikts lietošanai latviešu tautas skolās” (1896).

Skuju Jānis mācību vielu sadala trīs koncentriskos riņķos. Pirmajā riņķī (1. klasei) sāk ar vienkāršu nepaplašinātu teikumu, aplūko teikumu locekļus un vārdšķiras, ar ko tie izteikti, un tad pievēršas skaņu mācībai. Otrajā riņķī (2. klasei) atkal sāk ar teikumu, bet jau aplūko paplašinātu teikumu, tad plašāk aplūko vārdus un skaņu mācību. Trešajā koncentriskajā riņķī (3. klasē) aplūko saliktus teikumus, plašāk pētī vārdus un skaņu mācības jautājumus. Skuju Jānis latviešu valodas didaktikā akcentē tādu svarīgu principu kā skolēna izzināšanas darbību virzīt no vispārīgā uz atsevišķo. Valodas parādību izpētē autors akcentē teikuma lomā, jo gramatikas mācībā paredzēts katrā riņķī sākt ar sintaksi un tad pievērsties morfoloģijas un fonētikas jautājumiem.

Šāds mācību vielas sakārtojums ir piemērotāks jaunākā skolas vecuma bērniem, viņiem tiek dota iespēja apgūt gramatiku, ievērojot pakāpenības principu, dodot iespēju no zināmā iet pie

nezināmā. Jāatzīmē, ka šāds koncentriska vielas sakārtojums valodas mācībā pazīstams arī mūsdienās.

Skuju Jāņa darbu turpina M. Ķurzēns. 1901. gadā iznāk Mārtiņa Ķurzēna “Latviešu valodas metodika. I. Rakstu darbi. II. Valodas mācība”. Tā top par vērtīgu rokasgrāmatu skolotājiem.

“Skuju Jānis deva tikai praktiski izveidotu centru paraugu vien, bet M. Ķurzēns pamatoja centru lietderību un nepieciešamību, un izvirzīja to izveides nosacījumus. M. Ķurzēns norādīja, ka valodas mācības vielas iedalījumam centros (riņķos) vajag būt dabiskam, nevis mākslīgam.” (*Nesterovs, 1974, 66*). M. Ķurzēns piedāvā skolēniem mācīt tādas rakstu darbus kā apraksti, tēlojumi, bibliogrāfijas jeb dzīves apraksti, sakāmvārdu skaidrojumi. Jāatzīmē, ka prasmi rakstīt šādus rakstu darbus latviešu valodas mācību procesā skolēni apgūst arī mūsdienās.

Pieminama arī 1889. gadā iznākusī Antona Laimiņa “Latviešu valodas mācība tautas skolām” (2. izdevums – “Latviešu valodas mācība”). Grāmata kļuva populāra un līdz pat 1913. gadam iznāk vairāk kā 12 izdevumos.

A. Laimiņš lielu vērību veltījis skolēnu pareizrakstības mācībai. Mācību vielu autors arī sakārtojis centros tā, lai var atgriezties pie mācītā, to atkārtot un padziļināt. Apgūstamās vielas temati nosaukti latviešu un krievu valodā. Tas saistīts ar to, ka šajā laikā ir sācies pārkrievošanas posms. Bieži no skolotāja entuziasma un uzņēmības bija atkarīga latviešu valodas mācīšanas kvalitāte. (*Paegle, 2001*). A. Laimiņam izdevās grāmatā veiksmīgi teoriju saistīt ar praksi. A. Laimiņš piedāvā daudzveidīgus uzdevumus, kas veicami mutiski un rakstiski, tā norādot, ka latviešu valodas apgūvē vienlīdz svarīgas abas runas formas. Latviešu valodas didaktikā vērā ņemama atziņa.

1894. gadā A. Laimiņš piedāvā grāmatu „Domu raksti”, kurā pirmo reizi metodiskajā literatūrā, kaut arī vēl nepilnīga, dota domrakstu klasifikācija, uzsvērtā domraksta kā rakstu darba nozīme skolēna rakstu runas attīstīšanā.

1890. gadā Vietalvas skolotājs Juris Kalniņš izdod grāmatu “Latviešu valodas mācību 1. riņķis”.

“Grāmatas ievadā J. Kalniņš izskaidro, kā ievirzīt bērnu skolas pirmajā gadā valodas mācībā, lai tā turpmāk būtu labs pamats zināšanu apguvei.” (*Paegle, 1999, 52*)

J. Kalniņš grāmatas 1. daļā apraksta, kā izrunājamas izolētas skaņas, māca šķirt īsos un garos (“stieptos”) patskaņus, divskaņus (“saliktas skaņas jeb divskaņas”), līdzskaņus. Latviešu valodas skaņas J. Kalniņš māca saklausīt salīdzinājumā ar krievu valodu.

Tiek pievērsta uzmanība tam, ka skaņām ir savas rakstāmās zīmes jeb burti. “Neskaidrās līdzskaņu” rakstīšanas vietās jāpārvērš vārdi tā, lai tie būtu skaidri dzirdami, piemēram, rads (rada, radi) u. tml. (Paegle, 1999, 54).

J. Kalniņš raksta arī par vārdu dalīšanu zilbēs, par teikumu mācību, par teikuma locekļiem, vārdu šķirām, to locīšanu, bērnu valodas attīstīšanu, izvēloties labākos piemērus, un tā, pēc J. Kalniņa domām, ir folklorā.

Kā norāda latviešu valodas mācību grāmatu pētniece, Latvijas Universitātes profesore Dz. Paegle, “mācībgrāmatu Kuratoru padome ieteikusi to lietošanai skolā. Liekas, ka pagastskolai tā tomēr bijusi pārāk gara un pasmaga, bieži vien mācību satura izvēle nepamatota. Valodniecībā J. Kalniņš nav jaunatklājējs, bieži vien kāpies atpakaļ, valodas aprakstā nesasniedzams Andreja Stērstes līmeni”. (Paegle, 1999, 57).

Mazāk nozīmīgas latviešu valodas didaktiskās domas attīstībā ir 1891. gadā Liepājā izdotās Ž. Zuleksa un H. Zīles “Vadonis latviešu valodas mācībā un rakstu darbos pagasta skolām.” Tās neizceļas ar satura dziļumu un arī no metodiskā viedokļa nav nekādu jauninājumu.

1895. gadā tiek izdota K. Mīlenbaha “Latviešu valodas mācība”. Grāmatā autors plaši apraksta teikumu un vārdšķiru mācību.

“K. Mīlenbaha “Latviešu valodas mācība” bija solis uz priekšu piemērota mācību vielas satura meklējumos.” (Paegle, 1999, 64) Uzmanība tiek pievērsta skolēna runas kultūrai, valodas kā domāšanas līdzeklim.

Nozīmīgs devums ir arī R. Cukura sarakstītās grāmatas: “Latviešu valodas teikumu mācība (sintaksis), ar daudz rakstu darbu uzdevumiem. Priekš divklases tautas skolām sastādījis R. Cukurs, skolotājs Mazsalacas draudzes skolā. No Rīgas Mācības apgabala Kuratoru Padomes atļauja lietot skolās, kurās māca latviešu valodu” (1897), “Latviešu valodas vārdu un pareizrakstības mācība (etimoloģija un ortogrāfija) ar daudz rakstu darbu uzdevumiem” (1891) un “Rokasgrāmata tagadējā latviešu valodas pareizrakstībā. Latviešu valodas pareizrakstības likumi un rādītājs, kā dažādi vārdi rakstāmi” (1901).

R. Cukurs grāmatās plašāk kā iepriekšējie autori skaidro sintakses jautājumu mācību, dod daudzveidīgus vingrinājumus teikumu mācībā, skolēnu domāšanas un valodas attīstīšanai, dod vispārīgas ziņas par valodu, raksturo teritoriju, kurā lieto latviešu valodu, tās lietotāju skaitu – apmēram 1,5 miljona cilvēku. Paralēli latviskiem gramatikas jēdzieniem lieto arī krieviskus un latīņu valodas nosaukumus.

“Īpašs paragrāfs veltīts latviešu izlokšņu raksturošanai, sniedzot triju dialektu – Augšzemes, Lejas Kurzemes un tāmnieku izlokšnes un vidējās jeb valdošās izlokšnes īsu raksturojumu un pasaku fragmentus no katras izlokšnes. Skolu grāmatās tas ir jaunums.” (*Paegle, 1999, 68*)

19. gs. beigās un 20. gs. sākumā populāras ir P. Abula mācību grāmatas. Vairāki izdevumi ir lasāmajai grāmatai “Skolas druva” (1898–1906) 3 daļās. 1. daļā ir ābece, 2. daļā – lasāmie teksti. Kā lasāmos tekstus P. Abuls piedāvā folkloras un daiļliteratūras sacerējumus, dabaszinātņu, ģeogrāfijas un vēstures tekstus. 3. daļā doti literatūras teorijas pamati. Literatūras teorijas viela ilustrēta ar literāro darbu paraugiem. Grāmatas ievadā autors apraksta mācību uzdevumus darbam ar lasāmo grāmatu.

1902. gadā tiek izdota P. Abula “Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolām” 2 daļās. Šī grāmata līdz pat 1923. gadam iznāk 12 izdevumos.

Mācību vielu P. Abuls sakārto divos koncentriskos riņķos. 1. daļa paredzēta pagasta skolu otrai ziemei, 2. daļa – pagastu skolu trešai ziemei un draudzes skolu, kā arī ministrijas skolu zemākām un vidējām klasēm.

Valodas mācību P. Abuls iesāk ar skaņu mācību, tad to turpina ar vārdu mācību un pēc tam tiek runāts par teikumu mācību. Tādu sakārtojumu P. Abuls pamato ar to, ka tas ir, viņaprāt, ir visdabiskāk un to prasa mūsu skolu parauga programmas. Katra lielāka temata beigās ir jautājumi par apgūto teoriju, ko zināmā mērā var uzskatīt par paškontroles jautājumiem.

Pārskatot gan šī laika, gan arī vēlāko laiku valodas mācības grāmatas, var saprast, ka aktuāls jautājums ir apgūstamā satura secība. Ja Skuju Jānis, M. Ķurzens, A. Laimiņš atzīst sākt no teikuma, un tad virzīties uz vārda mācību, tad P. Abula pieeja jau ir otrāda.

Līdzīga situācija ir arī 20. gadsimtā. Valodas mācības mērķis pārsvarā ir orientēts uz pareizrūnas un pareizrakstības apguvi. Piedāvātie uzdevumu nosacījumi liecina, ka lielāko daļa likumu skolēnam ir jāiegaumē. Skolotājam raksturīga izskaidrojoši ilustratīvā darbība.

20. gadsimta sākumā tika izveidota jauna ortogrāfija. Pie Rīgas Latviešu biedrības zinību komisijas valodnieka J. Endzelīna vadība nodibināja ortogrāfijas komisiju, kas no 1908. līdz 1909. gadam izstrādāja jaunās ortogrāfijas projektu. Tā ar nelielām pārmaiņām un precizējumiem pamazām ieviesās praksē, un to lieto arī mūsdienās.

Protams, 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma latviešu valodas mācību līdzekļu un metodisko līdzekļu autoru vērība galvenokārt veltīta latviešu valodai tikai kā mācību priekšmetam, kurā bērniem pagastskolu trijās klasēs jāiemāca lasīt un rakstīt. Tai pašā laikā metodisko līdzekļu piedāvājums skolotājiem kļūst arvien daudzveidīgāks.

Latviešu valodas metodiķi un ābeču autori (K. Dēķens, J. Ezeriņš, L. Paegle u. c.) galvenokārt izmantoja krievu pedagogu K. Ušinska, V. Fļorova u.c. atziņas par analītiski sintētiskās metodes izmantošanu ābece mācībā.

1919. gadā tika izdota K. Dēķena “Jaunā ābece”. K. Dēķens lasīt mācīšanās kā svarīgus posmus atzina runas sadalīšanu vārdos, (ar runu domājot tekstu, teikumus), vārdu dalīšanu balsienos un tad – skaņās (tā atklājās analīze). Autors akcentēja skaņu izrunas noskaidrošanu, skaņu saklausīšanu, zilbju veidošanu, tās saliekot no burtiem saliekamajā ābecē, zilbju lasīšanu, vārdu veidošanu 1924. gadā iznāk K. Dēķena grāmata “Ievadījums latviešu valodas mācībā”. K. Dēķens uzraksta arī “Latviešu valodas metodiku pamatskolām”, kurā plašāk pamato uzskatāmības mācību (*Nesterovs, 1974; Laiveniece, 1999; Paegle, 1999*).

1922. gadā ar krāšņiem mākslinieka N. Strunkes zīmējumiem iznāk L. Paegles “Vālodzes šūpulis”. Grāmatā katram burtam ir savs zīmējums, dzejolis, stāsts un uzdevums.

Par pamatu ņemot šo lasīt mācīšanas metodi, kā 1. izdevums 1925. gadā tiek izdota J. Ezeriņa un J. Grīna “Valodiņa. Ābece pirmsskolai” (pēdējais šī darba izdevums Latvijā iznāk 1943. gadā). 1930. gadā Valtera un Rapas apgādā iznāk arī I. Rītiņa un A. Kronberga “Avotiņš. Ābece mājām un pirmsskolai”. Līdzīgi citām ābecēm arī šajā vārdos tiek izdalīta noteikta skaņa, skolēns iegaumē tai atbilstošu burtu. Vēlāk jālasa vārdi, kuros jaunais burts savienots ar jau iepriekš iemācītajiem burtiem.

Šai laika posmā iznāk arī Fr. Kundziņa “Balts tīrums, melna sēkla. Pirmā lasāmā grāmata mājā un skolā” (1921), L. Paegle un L. Laicena “Vālodzītes šūpulis. Lasāmā grāmata pirmsskolai un pamatskolas 1. klasei” (1922), Fr. Jansona “Soli pa solim. Ābece un lasāmā grāmata” (1929–1938), J. Saukuma “Pirmos gaišos. Ābece” (1925), M. Štāla “Priecīgs sākums. Ābece un pirmā lasāmā grāmata” (1938).

Populāra skolās ir J. Jansona grāmata “Mazais valodnieks”. Tās ir latviešu valodas mācību grāmatas 2. klasei (1926), 3. klasei (1927) un 4. klasei (1927).

1926.–1930. gadā iznāk arī K. Kārkliņa “Vārds”. Tā ir valodas mācība pamatskolas 2.–6. klasei.

Plaši valodas mācībai paredzēti uzdevumi atspoguļoti V. Ramāna sastādītajās grāmatās: “Latviešu valodas mācības sākumi un pareizrakstība (stāstiņos) 1. pamatskolas klasei” (1922), “Latviešu valodas mācība un pareizrakstība 2. klasei” (1922), vēlāk tiek izdots turpinājums arī 3.–5. klasei.

No latgaliešu valodā uzrakstītajām grāmatām jāatzīmē tādas kā Br. Spūļa, J. Turkopuļa, M. Apeļa “Dzimtine. Losomo gromota Latgoles skolom. 1. d. – pamatskolas 1. klases kurss” (1931), 2. daļa – 2. klasei, 3. daļa – 3. klasei, S. Svennes “Moza abece un pyrmo losomo gromota mojā un pyrmskulā” (1937), S. Svennes, P. Baško “Latviešu volūdas gramatika latgalīšim” 1. d. 1. un

2. klases kursam (1929) un 2. daļa 3. klases kursam (1930), Fr. Trasuna “Ābece latgalīšu bērniem” (1921), Fr. Zepa “Praktiska latgalīšu gramatika pamatskolai” 1. koncentrā (1929) (*Anspoka, 2008*).

1934. gada 18. jūlijā tika izdots Tautas izglītības likums, kas noteica, ka latviešu tautības bērniem jā mācās skolās ar latviešu mācību valodu. Arī tad, ja viens no vecākiem ir citas tautības, bērniem jā mācās latviešu mācību valodas skolā.

Apkopojot īso pārskatu par latviešu valodas mācību grāmatām 1918.–1940. gados, var secināt, ka latviešu valodas mācību grāmatās īpaši liela vērtība veltīta nacionālajai un estētiskajai audzināšanai. Liela vērtība tiek veltīta arī mācību metožu izmantošanai. Valodas mācībai vairs nav tikai praktisks mērķis- pareizrunas un pareizrakstības apgūšana. Uzmanība tiek pievērsta arī valodai kā skolēna domāšanas spēju attīstītājlīdzeklim (*Paegle, 2001*).

Lielās pārmaiņas Latvijas skolu dzīvē pēc 1940. gada. Kopš šī laika jau varam runāt par citu politisko iekārtu un citiem nosacījumiem arī mācību grāmatu vēsturē. Izglītības sistēmas pārkārtošana padomju varas laikā būtiski pārmaina arī latviešu valodas mācību grāmatu saturu. Dominē marksistiski ļeņiniskā ideoloģija, tiek sludināts ateisms, pārspīlēti uzsvērtā kolektīvisma audzināšana, latviešu nacionālās kultūras mantojums netiek pienācīgi novērtēts u. c.

Ja līdz 1940. gadam latviešu valodas un literatūras mācību saturs saistīts ar nacionālo audzināšanu, tautas tradīciju kopšanu, Dzimtenes mīlestības jūtu veidošanu, reliģiskās tikumības ievērošanu, cieņas audzināšanu pret nacionālām minoritātēm, tad pēc 1940. gada tiek sludināta internacionālā audzināšana, lielās un mazās dzimtenes jēdziena izpratnes radīšana, piemēram, valodas mācībā ieviests likums – vārdu “Dzimtene” raksta ar lielo sākuma burtu tika tad, ja domāta PSRS, ar mazo sākuma burtu, ja tā ir Latvija, tiek uzsvērtā šķiriska pasaules uzskata veidošana, mācība par to, ka valoda ir tikai sazināšanās līdzeklis, nevis nācijas pastāvēšanas un pašapliecināšanās līdzeklis. Pat vārdus dalot zilbēs pārņemšanai jaunā rindā nereti skolotāji skaidrojumam izmanto tai laikā saukto „komunisma principu”- sev paturi mazāk, draugam atdod vairāk”(lig-zda, kar-stums u.tml.) (*Anspoka, 2008*).

Runājot par padomju laika latviešu valodas mācību grāmatām un salīdzinot tās ar mūsdienu grāmatām, aktuālākie jautājumi, kam var pievērst uzmanību, ir šādi: mācību satura sakārtojums (gan koncentriski gan lineāri), vingrinājumu saturs (no patriotiskās audzināšanas līdz internacionālajai audzināšanai), teorijas un prakses līdzsvars (no strukturālās pieejas līdz komunikatīvajai pieejai).

Būtiski jautājumi ir arī dažādu terminu lietojums (valoda, runa, valodas funkcijas, sacerējums, domraksts u.c.) un valodas mācīšanās un tās lietošanas aspekts u.c.

Ja no 20. gadsimtā līdz pat 70. gadiem latviešu valodas mācību grāmatās tiek ievērota pakāpenība, un satura sakārtojums galvenokārt ir centru riņķos, tad 1989. gadā tiek dots rīkojums valodas mācību pabeigt pamatskolā. Tā rezultātā mācību grāmatās ieplūst arvien vairāk teorētiskā materiāla. Valodas gramatika, kas jau tā ir abstrakta pēc būtības, tiek papildināta ar vēl dziļāku teorētisku kursu, kļūst grūti aptverama skolas vecuma bērniem, it sevišķi tāpēc, ka tas jāveic pamatskolas vecumā, jo vidusskolā valodas mācība iegūst citu saturu. Rezultātā daudziem rodas nepatika pret savu valodu jau skolas gados, savukārt praktisko iemaņu nostiprināšanai un valodas teorijas pamatu apgūšanai skolā pietrūkst laika (*Paegle, 2000; Paegle, 2001*).

Padomju laika latviešu valodas mācību grāmatu autori ir filoloģijas doktori, Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas, Pedagoģijas zinātniski pētnieciskā institūta, P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes, Liepājas pedagoģiskā institūta akadēmiskais personāls (A. Blinkena, E. Soda, A. Laua, I. Freidenfelds, J. Kārklīšs, R. Grabis, M. Moze u.c.). Arī sākumskolēnu ābece raksta Latvijā populāri rakstnieki un dzejnieki: J. Osmanis, Z. Purvs, I. Ziedonis, pasaku rakstniece un māksliniece M. Stāraste.

No vienas puses, tas ir vērtējams pozitīvi, jo mācību grāmatās nav zinātnisku kļūdu (to nevar teikt par pēdējos gados izdotajām latviešu valodas grāmatām, kuras lielāko tiesu raksta skolotāji, starp kuriem daļai nemaz nav filoloģiskas izglītības), ievērota precīza struktūra, kvalitatīvi uzdevumu nosacījumi, rūpīgi atlasīti teksti, lai tajos skolēns var vingrināties pazīt ne tikai konkrētas valodas parādības, bet saskatīt vai saklausīt valodas māksliniecisko vērtību. No otras puses, mācību grāmatās bieži ir pārāk zinātnisks mācību vielas skaidrojums, nerēķinoties ar konkrēta vecuma bērnu uztveres, uzmanības u.c. īpatnībām, liela vērtība pievērsta dažādiem izņēmumiem u.tml.

Latviešu valodas grāmatās obligāta prasība ir atbilstīgas cieņas izrādīšana tā laika ideoloģijas vadoņiem. Līdz ar to, mācību grāmatās bieži pirmajās lapās ir J.V. Staļina un V. I. Ļeņina, vēlāk tikai V. I. Ļeņina fotogrāfijas vai šo vadoņu citāti. Piemēram, 1952. gadā izdotajā R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras „Latviešu valodas gramatika 5.-7. klasei” sākas ar J. V. Staļina apgalvojumu, ka „gramatika (morfoloģija, sintakse) ir likumu krājums par vārdu sakopšanu teikumā”. Tad turpinās fonētikas, leksikas, morfoloģijas un sintakses likumu sakārtojums un

vingrinājumi, kas paredzēti, lai skolēns mācās apgūtās zināšanas izmantot praksē. Grāmatas nobeigumā ir biedra Staļina marksistiski ļeņiniskie atzinumi par valodniecības jautājumiem.

Gan šajā, gan arī vēlākajos gados izdotajās mācību uzdevumu tekstos galvenokārt ir par padomju zemes varenību, par Baikāla stepēm un Volgas daiļumu, Kazbeku, Kazahijas kokvilnu, Kurgānu. Tam kalpo A. Griguļa, A. Immermaņa, J. Sudrabkalna, J. Vanaga, V. Luksa u.c. tā laika dzejnieku un rakstnieku darbi, kuros tiek cildināta padomju valsts un padomju cilvēks.

Latviešu valodas grāmatās valoda galvenokārt tiek aprakstīta kā saziņas līdzeklis. Vērtība tiek pievērsta valodu saplūšanai. Nevienā vien šī laika grāmatām, runājot par pasaules valodām, tiek lietoti apgalvojumi PSRS valodas un citas valodas.

Sākot ar 1963./64. mācību gadu skolās tiek ieviesti jaunas programmas. Atbilstīgi programmām zinātnieki sagatavo arī jaunas mācību grāmatas.

Pamatskolas posmam 1965. gadā tiek izdota R. Grabja, V. Niedras, E. Zirnes „Latviešu valodas mācība 5.-8. klasei”. Tās saturs sakārtots tā, lai rudens posmā skolēns sāk ar teikuma apguvi, pēc tam turpinot ar fonētikas, morfoloģijas un sintakses likumsakarību apguvi. Grāmatas nobeigumā tiek piedāvāts pārskats par svarīgākajiem izrunas un pareizrakstības noteikumiem. Jāatzīmē, ka šādi pārskati ir arī citās grāmatās, un tie ir ērti lietojami, jo sakārtoti tabulās, shēmās u.tml.

Iepriekš minētā grāmata kļūst par vienu no populārākajām padomju laika latviešu valodas mācību grāmatām ne tikai pamatskolas posmā. To izmanto arī vidusskolu skolēni un pat augstskolu reflektanti, gatavojoties iestājek sāmeniem augstskolās. Iespējams, ka šīs grāmatas popularitāti nosaka precīzā sistēmā sakārtotais mācību saturs un, pats galvenais, veiksmīgi formulētie likumi, kas ir svarīgi pareizrakstības un pareizrakstības apguves procesā.

Vidusskolai tiek izdota I. Freidenfelda, A. Jankevica, J. Kārkliņa, A. Lauas, I. Martinsones un E. Soidas „Latviešu valoda 9.-11. klasei”, kurai līdzās tiek piedāvāta arī šo pašu autoru izstrādātā „Latviešu valoda. Palīglīdzeklis vidusskolu skolotājiem”. Ja mācību grāmatā tiek piedāvāts pamatsaturs atbilstīgi tā laika vidusskolas mācību programmai, tad palīglīdzeklī dots padziļinājums. Kā priekšvārdā raksta autori, skolotājs šo grāmatu var lietot, gan strādājot klasē, gan vadot ārpusstundu nodarbības.

20. gadsimta 60.-70. gadu latviešu valodas mācību grāmatu autori par svarīgāko uzskata piedāvāt tādu saturu, kuru apgūstot, skolēnam jāiemācās gramatiski un stilistiski pareizi runāt un rakstīt.

Mūsdienās dažkārt skolotājs apjūk daudzo mācību grāmatu piedāvājumā. Šai sakarā jāatzīmē, ka arī padomju laikā grāmatu nav maz. Tikai, salīdzinot ar mūsdienām, katra jaunizdotā grāmata kļūst par obligātu mācību līdzekli visās skolās līdz brīdim, kad to nomaina cita.

Jauni meklējumi latviešu valodas mācību grāmatu vēsturē, balstoties uz attīstījāmācību, sākas 70. gadu beigās un 80. gadu sākumā. Mācību grāmatu saturā un metodikā salīdzinājumā ar agrāk izdotajām grāmatām parādās mācību satura izkārtojums un mācību virzība zināšanu apguvē no vispārīgā uz atsevišķo, izziņas darbības prasmju attīstīšana līdztekus speciālo mācību prasmju veidošanai.

Pieminēšanas vērtā ir 1974. gadā izdotā A. Blinkenas, Dz. Cīrules, K. Cīruļa, I. Freidenfelda un M. Mozes „Latviešu valoda 7.-9. klasei.”. Tā ir grāmata, kurā īpaša vērība tiek pievērsta sintaksei. Zināmā mērā par grāmatas moto var uzskatīt pirmajā mācību uzdevumā formulēto jautājumu „Kad valoda kļūst līdzīga sausam tuksnesim, netūram notekgrāvim, sabrukušai celtnei?” Ar šo jautājumu mācību grāmatu autori uzmanību pievērš tam, cik svarīgi izkopt valodas stilu, prasmi veidot tekstu literārā valodā atbilstīgi valodas kultūras normām, rūpēties par savas valoda tīrību, izvairīties no rusicismiem. Tai pašā laikā jāatzīmē, ka ļoti sarežģīti tiek skaidrota vārdu savienojumu sintakse, un ne kuram katram skolēnam pusaudža vecumā ir pa spēkam saprast tādus apgalvojumus kā, piemēram, stiprs kļuva vējš – uz pagātni attiecināms apgalvojums, kas norāda vēja pārmaiņu virzienu; stiprs vējš- pazīmes sakars; stiprs kā vējš- salīdzinājuma sakars u.tml. Mācību grāmatas saturs paredzēts vārdkopu sintakses apguvei, un šai sakarā grāmatā dota precīza pakārtojuma veidu noteikšanas kārtība, kura skolēnam stingri jāievēro, vārdu savienojumu analīzes un teikuma sintaktiskās analīzes paraugi. Daudz vērības veltīts vienkopas, divkopu un bezkopas teikumu, vienkāršu un saliktu teikuma locekļu analīzei, vienattieksmes palīglocekļu un dubultlocekļu noskaidrošanai teikumos. Lai skolēns varētu to darīt arī patstāvīgi, pēc tam salīdzināt ar citiem, tiek ieviesti dažādi teikuma locekļu apzīmējumi, teikumu shēmu veidošanas nosacījumi. Šie apzīmējumi tiek izmantoti arī pēdējos gados izdotajās latviešu valodas mācību grāmatās. Tikai vērts padomāt par vairākiem to lietošanas nosacījumiem, nepārkāpjot to loģiku un lietošanas samērus. Praksē bieži ir tā, ka dažādi autori vienādus apzīmējumus izmanto vai nu ar atšķirīgu nozīmi vai tos maina pamatzglītības pirmajam posmam (1.-3. klasē) un turpmākajiem izglītības posmiem paredzētajās mācību grāmatās. Tas, protams, neliecina par pēctecības, sistēmiskuma u.c. būtisku didaktikas principu ievērošanas konsekvenci.

A. Blinkenas, Dz. Cīrules, K. Cīruļa, I. Freidenfelda un M. Mozes grāmatā „Latviešu valoda 7.-9. klasei.” liela vērība veltīta raitas runas un rakstu mācībai. Skolēniem piedāvāts saturs teksta plānošanas, tēžu, referāta, konspekta, darījumrakstu apguvei. Jāatzīmē gan, ka gandrīz visā

padomju laika mācību grāmatās piedāvāts saturs darījumrakstu apguvei. Tie gan pārsvarā ir tikai trīs: vēstule, autobiogrāfija un iesniegums.

Ar 1986./87. mācību gadu notiek skolu reforma, kuras laikā 1. klasē mācības uzsāk bērni no 6 gadiem. Notiek nozīmīgi pārkārtojumi arī jaunāko klašu mācību saturā. Taču šis laiks ir pārāk īss, un, nepietiekami izvērtējot, tiek pārtrauktas skolēnu mācības no sešu gadu vecuma.

Atmodas laikā, astoņdesmito gadu beigās, un atjaunotās Latvijas brīvvalsts pirmajos gados, 90. gadu sākumā, viens no pirmajiem uzdevumiem bija pārskatīt mācību saturu latviešu valodā, to atvieglot, un izvērtējot Latvijas brīvvalsts mantojumu, atjaunot mācību saturu izkārtojumu centros. Tika radītas jaunas programmas latviešu valodas mācībā, jauni standartu projekti, jauna tipa mācību grāmatas. To mērķis bija radīt latviešu valodas mācību viegli uztveramu, praktisku, paredzot diferenciaciju pēc katra spējām, iedalot mācību saturu trīs grūtuma pakāpēs sākumskolā, pamatskolā un vidusskolā (*Paegle, 2000; Paegle, 2001*). Sākumskolā latviešu valoda kļūst par integrētu kursu, kurā paredzēts saturs lasīšanai un valodas mācības pamatu apgūšanai. Nozīmīgs devums šai sakarā ir 1985. gadā izdotā I. Mularekas un A. Karules “Ābece” (to papildināti izdevumi iznāk no 1990. līdz 1993. gadam). Kopā ar grāmatām iznāk A. Karules darba burtnīcas bērnu patstāvīgajam darba un metodiskie ieteikumi darbam ar attiecīgajiem mācību līdzekļiem. Vēlāk iznāk arī Dz. Paegles komplekts “Vārds” 1. – 4. klasei (1997–2000), Ā. Ptičkinas, D. Ērgles, M. Filatovas, I. Ikales, V. Golubovas izveidotais mācību līdzekļu komplekts 1.–4. klasei “Zīle” un citas mācību grāmatas, mācību palīglīdzekļi. Mācību grāmatās tiek akcentēta zināšanu apguve meklējumdarbības ceļā. Par svarīgāko kļūst nevis gatavu zināšanu sniegšana, bet darbības paņēmieni iemācīšana, lai skolēni patstāvīgi apgūtu zināšanas, teorētisko zināšanu praktisko lietojamību. Uzsvērta valodas likumu apzināšana, nevis mehāniska iegaumēšana. Galveno vērību savos izdevumos autores veltī bērnu sensorajai audzināšanai, analītiskās uztveres sākotnējai attīstīšanai, jo to uzskata par pamatu skolēnu veiksmīgai intelektuālajai darbībai. Vienmēr priekšplānā tiek izvirzīts mācību satura attīstošais un audzinošais raksturs. Ar lielu rūpību izraudzīts vingrinājumu tekstu saturs, lai tam būtu ne tikai ar valodas mācības saturu saistīta, bet arī mākslinieciska vērtība (*Anspoka, 2008*).

Latviešu valodas mācību grāmatu klāstā 20. gadsimta beigās nevar nepieminēt Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes profesores, filoloģijas doktores Dzintras Paegles ieguldījumu. Dz. Paegle akcentē gramatikas vērtību skolā. Vērtība tiek pievērsta valodas teorijas un prakses saistījumam. Mācoties gramatiskās sistēmas likumsakarības, skolēniem jāapgūst arī termini, jāprot analizēt, sintezēt, pretstatīt, salīdzināt, saskatīt analogijas un argumentēt. Zinātniece vērsas

pret definīciju iekalšanu, norādot, ka tās jāmācās ar izpratni, jo pareizrūnas un pareizrakstības likumi palīdz skolēnam sakārtot valodas praksi, veicina domāšanas un valodas attīstību (*Anspoka, 2008*).

Latviešu valodas mācību procesā sākumskolā 90. gados 1.–3. klasē plaši tiek izmantotas Dz. Paegles mācību grāmatas “Vārds (Lasīšana un ievadījums valodas mācībā)” un komplektā ar tām darba burtnīcas un skolotājiem paredzētie metodiskie materiāli. Mācību komplekta autore lielu vērību velta tādu lasāmo tekstu izvēlei, kas bagātina skolēnu pieredzi par Latvijas ģeogrāfiju, vēsturi, tautas tradīcijām un tādējādi kalpo ne tikai skolēnu lasītprasmes attīstīšanai, vārdu krājuma paplašināšanai, bet arī viņu audzināšanai. Lasīšanas un valodas mācības viela ir vienota. Tas izpaužas tādējādi, ka teksti vai to fragmenti, kas tika lasīti, analizēti, noder arī, lai apgūtu valodas likumsakarības. Valodas mācības jautājumi tiek apgūti, turpinot izpētes ceļu no zināmā uz nezināmo. Iepriekšējā gadā apgūtā viela tiek atkārtota un padziļināta. Uzmanība tiek veltīta valodas izjūtas veidošanai, pareizrūnas un pareizrakstības prasmju un rokraksta veidošanai. Darba burtnīcās vingrinājumi ar norādi “Raksti glīti!” paredzēti glītrakstīšanas apguvei. Pēctecība latviešu valodas mācībā tiek nodrošināta Dz. Paegles mācību grāmatās latviešu valoda 5.-7. klasei (1991-1994) (*Anspoka, 2008*).

Dz. Paegle atzīst, ka mācīšanās motivāciju palīdz veidot skolotājs kā personība, priekšmeta apmēri un sekmes atkarīgi no skolotāja apzinīguma, no viņa talanta, vērtīborientācijas, metodisko paņēmienu daudzveidības (*Paegle, 2001*).

1997. gadā Dz. Paegle un V. Villerušs izdod metodiskus ieteikumus sākumskolas skolotājiem “Glītrakstīšana”, kuros izklāstīts metodiskais pamatojums mūsdienu datorizētajam laikmetam atbilstošajam lietišķajam rakstam (*Anspoka, 2008*).

Latviešu valodas mācību grāmatās kā galvenās tiek izvirzītas saziņas prasmes kā dialoga, tā monologa runā. Uzmanība tiek pievērsta valodas funkcionālajam aspektam: skolēniem jāprot apjēgt valodas vienību lomu domas izteikšanā, lietot valodu noteiktam saziņas nolūkam (*Laiveniece, 2000; Anspoka, 2008*). Šai sakarā var pieminēt V. Veckāģanas mācību līdzekļu komplektu „Latviešu valoda 7.-9. klasei”, pēdējos gados arī 5.-6. klasei.

Pieminēšanas vērts ir 1994. gadā izdots I. Plūces, I. Briģes mācību līdzeklis “Latviešu valoda mājāmācībai”. Tas noder patstāvīgam darbam tiem skolēniem, kuri kādu apstākļu dēļ nevar apmeklēt skolu, vai arī darbam mājaskolotāja vadībā. Jāatzīmē, ka tas šobrīd ir vienīgais mācību līdzeklis, kas paredzēts mājāmācībai, un, laikam ritot, parādās vajadzības pēc šāda rakstura mācību līdzekļiem.

Pēdējos gados ir izdoti dažādi mācīblīdzekļu komplekti, liels klāsts palīgmateriālu. Arvien plašāks kļūst digitālo līdzekļu saraksts. u.c. Pēdējos gados latviešu valodas mācību līdzekļus, metodiska rakstura izdevumus sagatavo un izdod visas lielākās Latvijas izdevniecības (RaKa, “Pētergailis”, “Zvaigzne ABC”, „Lielvārds”, „Jumava” u.c.) Izdevniecības darbā iesaista skolotājus, pedagoģijas augstskolu docētājus.

Tiek attīstītas t. s. e–mācīšanās iespējas arī latviešu valodā. Skolēni, izmantojot datorprogrammu, var mācīties ar spēļu palīdzību pazīt burtus (“Attīstošās spēles bērniem ar kustību traucējumiem”), apgūt zināšanas latviešu valodas fonētikā kā mācībā pēc valodas skaņām, to pārmaiņu likumiem, vingrināties apgūtās zināšanas izmantot praksē un ar piedāvāto testu palīdzību pārbaudīt savus mācību sasniegumus.

Skolēni, izmantojot datorprogrammu “Latviešu valoda pamatskolai” (autori I. Auziņa, A. Jankovska, B. Krauze–Krūze, K. Levāne–Petrova, G. Nešpore) var gan apgūt, gan pārbaudīt savas zināšanas par vispārīgiem valodniecības jautājumiem (valoda – cilvēka pazīme, valodu daudzveidība, runātās un rakstītās valodas pazīmes, valodas izcelšanos, dažādas rakstu zīmes, pasaulē populārākie alfabēti, pirmās latviešu grāmatas, dažādi sazināšanās līdzekļi, valodas izcelšanos), par skaņu mācību, morfoloģijas, teikumu mācības, leksikoloģijas jautājumiem. Līdzīgas programmas veidotas bērniem ar dzirdes traucējumiem. Īpašas ir programmas, kas palīdz mazākumtautību skolēniem mācīties lietot rakstībā garos patskaņus, saskaņot vārdus dzimtē, skaitlī un locījumā, apgūt skaitļa vārdu un skaitļu rakstību u. c. (*Anspoka, 2008*). Pēdējos gados pieejami digitālie resursi latviešu valodā 1.-6. klasei, piemēram, vingrinājumi darbam ar digitālo tāfeli 1.-6. klasei (www.lielvards.lv) u.c. materiāli.

Nobeigumā vērts pieminēt Dz. Paegles analizēto A. Upīša atziņu, ka valoda ir „dzīvs, smalks instruments, ko pa ilgiem gadiem vārīgi noskaņojuse tautas īpatnējā daba. Valodas skaņu, formu un kombināciju sarežģītā dažādībā skan visa vēsturiskā pagātne. .. Cilvēka dvēseles augstākā spēja, kas viņu paceļ par valdnieku dabā, ir valoda. Valodai attīstoties un caur valodu bērņā attīstās visas citas spējas un īpašības, kas sakarā ar domāšanu, jūtām un gribu. .. Katrai tautai ir milzums īpatnēju nojēgumu, jūtu un sajūtu, kam velti meklēt apzīmējumu svešā valodā, tāpēc, ka izkausē citā vēsturiskā un psiholoģiskā atmosfērā. Daudzi vecāki savus bērņus jau no mazotnes lauza svešās valodās, domādami, ka mātes valodu viņi zināšot tā kā tā.. Šāds tēva ideāls ir zems, cauri un cauri materiālistisks. Savu dēlu viņš audzina par veikalnieku, par karjeristu – un šādiem dzīves uzdevumiem pieiet ar mehānisku valodas prašanu un svešvalodām. .. Arvienu vairāk

pierodas skolotu subjektu, kas vienkāršu vēstuli nemāk uzrakstīt pareizā mātes valodā... Derīgas ir svešvalodas, jo vairāk viņu prot, jo labāk. Bet mātes valoda cilvēka attīstībā ir nepieciešama kā maize un ūdenis”(*Paegle, 2001, 2*).

Izmantotā literatūra

1. **Anspoka, Z.** *Latviešu valodas didaktika. 1.-4. klase.* Monogrāfija. Rīga: Raka, 2008. 474 lpp.
2. **Lāce, M.** *Latviešu mācību grāmatas. (1585–1917) Latviešu grāmatniecība. Materiālu krājums.* 2. laidziens. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, Vēstures un filoloģijas fakultāte, 1968. 67 lpp.
3. **Laiveniece, D.** *Latviešu metodikas vēsture (aizsākums un attīstība) no 19. gs. 70. gadiem līdz 20.gs. 40. gadiem.* Liepāja, 1999. 78 lpp.
4. **Laiveniece, D.** *Valodas metodikas didaktiskie aspekti.* Teorija un prakse. Rīga: RaKa, 2000. 152 lpp.
5. **Ļesterovs, O.** *Latviešu valodas un literatūras mācīšanas metodikas attīstība.* Rīga: Zvaigzne, 1974. 176 lpp.
6. **Paegle, Dz.** *Zinātniskuma un sistēmiskuma principi latviešu valodas mācībā.* *LZA Vēstis.* 2000, 54. sēj. 5. /6. nr. 98.–102. lpp.
7. **Paegle, Dz.** *Latviešu valoda kā vērtība skolā un sabiedrībā.* *Latvijas Vēstnesis, Latvijas Republikas oficiālais laikraksts.* 2001. gada 1. marts, 1. un 17. lpp.
8. **Paegle, Dz.** *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes. Pirmā paaudze 1874 – 1907. Teorija un prakse.* Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 103 lpp.
9. **Paegle, Dz.** *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes. Otrā paaudze 1907 – 1922. Teorija un prakse.* Rīga: Zvaigzne ABC, 2001. 163 lpp.
10. **Vičs, A.** *Latviešu skolu vēsture. Trešā grāmata. Vidzeme no 1800.–1885. gadam.* – Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļas apg., 1928. – 656 lpp.

